

TÜRKİYE'DE CUMHURİYET FİKRİNİN OLUŞUMU

*Osman DEMİRBAŞ**

I. GİRİŞ

Türkiye'de cumhuriyet fikrine nasıl ulaşıldığını ve neden cumhuriyet rejiminin tercih edildiğini belirlemek, bu çalışmanın temel amacıdır. Türkiye'de cumhuriyet ilan edildiği vakit, bu yeni rejim hakkında kimler, ne kadar fikir sahibiydiler? Gerek aydınlar, gerekse halk, o zamana değin doğru dürüst telaffuz edilemeyen, edildiği anda da kötü anlamlar yüklenen bu rejim hakkında ne düşünüyorlardı? Gerçekten bu yeni rejim dar bir kadronun ürünü olup, onların dayatması ile mi tutunabilmiştir? Türkiye'de cumhuriyetin ilanı, koşulların zorlaması sonucu mu, yoksa lider kadronun tercihiyle mi gerçekleşmiştir? Ya da ikisi birden mi? Kısacası Türkiye'de cumhuriyet ilan edildiği zaman, bunun maddi temelleri nelerdi? Cumhuriyet fikri ülkede ne kadar biliniyor ve cumhuriyet rejimi ne kadar isteniyordu? Yukarıda sayılan soruları ve benzer soruları tartışmak, bu yazının amacını oluşturmaktadır.

Türkiye'de cumhuriyet fikrinin oluşumu, klasik tarihsel dönemlemeye uygun olarak, Tanzimat, Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet başlıkları altında ele alınacaktır. Çünkü, Osmanlıdan günümüze değin ülkenin siyasal sorunlarına bir çözüm arayışı içinde geçen Türkiye'deki düşün hayatı, yukarıda belirtilen siyasal dönemleri yaratırken, aynı zamanda kendisi de bu dönemlerin yarattığı bir ürün olmuştur. Dolayısıyla bu yöntem, cumhuriyet fikrinin geçirdiği evreleri daha iyi anlatmaya olanak verecektir.

Osmanlı Devleti, 17.Yüzyıldan itibaren Avrupa'nın gerisine düşmeye başlayınca, bunun nedenleri ve çözüm yolları konusunda, Osmanlı devlet adamları kafa yormuş ve düşünceler üretmişlerdir. Bu çaba, 19.Yüzyılda Tanzimat'la birlikte daha farklı bir seyir izlemeye başlamış ve Osmanlı Modernleşme Hareketini yaratmıştır.

* Dr., İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Osmanlı Modernleşmesi, ilk önce merkezden başlamış, başta padişahlar olmak üzere tüm yöneticiler, bu hareketin öncüsü olmuşlardır. Modernleşme hamlesinin merkezden yani bizzat iktidar sahiplerinden gelmesi şartıdır. Çünkü, Osmanlı merkezi otoritesinde artık yeni bir yönetici elit yükselmeye başlamıştır. Batılı tarzda eğitim almış, Batıyı gören ve tanıyan bu yeni yönetici zümre, Osmanlı geleneksel elitinin karşısına çıkarak, yeni bir devlet ve toplum tasarımını sunmaya başlamıştır. Bu dönemde Batıyla kurulan yoğun siyasi ve iktisadi ilişkilerin de yardımıyla bu yeni asker-sivil elit, geleneksel elitin yerini almaya başlamıştır.

Modernleşme hareketinin bizzat yönetenler tarafından başlatılması, toplumun bu konuda ciddi bir talebinin bulunmaması, yeniliklerin yalnızca devlet yönetimiyle sınırlı kaldığı anlamına gelmemelidir. Her ne kadar birincil amaç devlet yönetiminde bir değişim ve yenilik olsa da, gerek devlet yönetiminde değişimi zorlayan etmenler gerekse reformların sonuçları, modernleşmenin toplumsal alana da taşınmasını sağlamıştır. Osmanlı Modernleşmesinin toplumu da kapsayıcı bir hal almasında, Tanzimat'ın getirdiği matbuat hayatının rolü çok büyüktür. Bu dönemde yönetici zümre içinde olmamakla birlikte gerek yönetim gerekse toplum üzerinde önemli etki yaratan bir entelektüel kesim de mevcuttur. Bu entelektüel kesim, yayınladıkları gazete ve dergiler aracılığıyla fikirlerini daha geniş bir alana yaymışlar, bu da toplum nezdinde önemli bir etki sahibi olmaları sonucunu doğurmuştur.

Tüm bunlara rağmen Osmanlı Modernleşmesinin ihtiyatlı bir seyir izlediği vurgulanmalıdır. İhtiyatlılık, yalnız yöneticilere özgü olmayıp, yönetici zümre dışındaki entelektüellerde de mevcuttur. Sözkonusu ihtiyatlı tutum, bu kez geleneksel olanla modern olanın bir arada bulunmasına yol açmıştır. Bunun sonucu da hemen her alanda düalist bir yapının ortaya çıkmasıdır. Aslında bu dönem her bakımdan eskiyle yeni arasında bir geçiş evresidir. Her geçiş sürecinde olduğu gibi burada da eskiyle yeninin bir arada bulunması, yeninin eskinin bağrında gelişmesi gerçeğine rastlanmaktadır. Tabii bu durum eskiyle yeninin çatışmasını da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Modernleşmesi, siyasi ve toplumsal anlamda önemli değişiklikler yaratmış ve yaratmış olduğu bu unsurları Cumhuriyete miras olarak bırakmıştır. Tanzimat'la başlayan padişahların yetkilerinin sınırlandırılması, bir süre sonra klasik monarşiden anayasal monarşiye geçişi sağlamıştır. Hükümdarın yetkilerinin anayasal hale gelmesi, egemenlik hakkının da artık dinsel ya da geleneksel olmayıp anayasal olması sonucunu

doğurmuştur. Anayasal hareketlerde sınırlı bir halk desteği olmasına rağmen, bunun halk adına olduğunu ileri sürmek, halk egemenliği anlayışının bir ürünüdür. Nitekim, parlamento, siyasal partiler ve basın gibi önemli kurumların ortaya çıkması halk egemenliği ya da milli egemenlik yolunda atılmış önemli adımlardır.

Cumhuriyet Osmanlıdan, tamamen kendi içine kapanık, dış dünyadan yalıtılmış, statik bir toplum değil, modernleşme hamlesi içinde kendini yenilemeye çalışan bir siyasal ve toplumsal yapıyı miras almıştır. Bu yönüyle Cumhuriyet kadrolarının şanslı olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Ancak Cumhuriyet, Osmanlı Modernleşmesine kıyasla daha radikal bir tavır sergilemiştir. Öncelikle Osmanlıya göre farklı bir siyasal ve toplumsal tasavvur sözkonusudur. Osmanlı, çokuluslu bir imparatorluk olarak ve bu kozmopolit yapısına uygun bir yerden reform hareketlerini gerçekleştirirken, Cumhuriyetin siyasal ve toplumsal tasavvuru ulus-devlet yönündedir. Radikallığı de büyük ölçüde bu tasavvura dayanmaktadır. Osmanlı Modernleşmesi, her ne kadar geleneksel olanın aleyhine gelişse de, bizzat kendisinin sebep olduğu düalist yapıyı ortadan kaldırmayı başaramamıştır. Bunda belki modernleşme konusunda toplumda bir ittifakın henüz sağlanamamış olmasının payı da olabilir. İşte Cumhuriyet, bu konuda daha radikal bir tavır almış, eskiye ait ne varsa hepsini bir çırpıda ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

Cumhuriyetle birlikte iktidar, gelenekseli tamamen sona erdirmek hedefine sahip bir kadronun eline geçmiştir. Zaten Osmanlı modernleşmesi ile Cumhuriyet devrimleri arasındaki en önemli ayrım da burada ortaya çıkmaktadır. Çoğu kez, Cumhuriyet devrimlerinin bir öncesi ya da bir denemesine Osmanlıda rastlamaktayız. Fakat Cumhuriyet devrimlerini farklı kılan şey, bunların ilk kez yapılması ya da ortaya atılması değil, eski düzenin tüm kurumlarına ve felsefi yapısına radikal bir darbe vurarak, kendi felsefi anlayışına uygun bir hareketle bunları sunması ve gerçekleştirmesidir.

Osmanlı dönemindeki gelişmelerin varacağı yer konusunda tartışmalar yapılırken, çoğu kez, bu gelişmelerin İstanbul'la sınırlı kaldığı ve ülkenin tamamına, özellikle de Anadolu'ya yaygınlaşmadığı tezi ileri sürülmektedir. Bu tezin devamı olarak da, kültürel açıdan aydınlanamayan Anadolu'nun, yapılan yenilikleri ve nihai olarak Cumhuriyeti ve devrimleri benimsemesinin olanaksız olduğu vurgulanmaktadır. Ancak burada unutulmuş ya da göz ardı edilen temel olgu, Osmanlı'nın İstanbul ve Anadolu'dan ibaret olmadığıdır. Osmanlı bu dönemde Balkanlardan Arap yarımadasına değin uzanan ve içinde

hala birçok milleti barındıran bir imparatorluktur. Dolayısıyla İmparatorluğun herhangi bir yerinde meydana gelen gelişmenin, tüm İmparatorluk coğrafyasında etkili olması kadar doğal bir şey yoktur. Nitekim, 19. Yüzyıl'dan itibaren kültürel hayat, İstanbul'un dışına çokça taşmış, imparatorluğun çeşitli eyaletlerinde gazete, dergi gibi yayınlar ortaya çıkmış, okullaşma artmış, özellikle ülkenin önemli vilayetlerinde açılan idadiler, kültürel hayatın İstanbul dışında da canlanmasını sağlamıştır. Bu noktada Balkanların ayrı bir yeri vardır. Çünkü Balkanlardaki milletlerin, ulusçu akımların etkisiyle ayrılma sürecine girmesi ve ayrıldıktan sonra da Romanya, Sırbistan ve Yunanistan gibi ülkelerdeki anayasacılık hareketleri, Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in kurulmasına önemli etkilerde bulunmuştur.¹

II.TANZİMAT

Sultan II. Mahmut'un, 1838'de askeri, adli ve idari alanda kurduğu meclislerle, şimdiye değin askeri alanda yapılmış olan reformlar diğer alanlara da yayılmış oluyordu.² Buradan Tanzimat'ın anlamı da, hükümet yönetimine yeni bir düzen verme olarak belirliyordu.³ Bir yıl sonra ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu ya da daha çok kullanılan adıyla Tanzimat Fermanı ile Tanzimat Dönemi de resmen başlamış oluyordu.

Tanzimat'ın asıl amacı, yönetenle yönetilen arasındaki bağları kurmak olmaktan çok, hükümdarın mutlak yetkisinin, halk ya da onun temsilcileri karşısında değil, hükümet karşısında kısıtlanmasıdır.⁴ Buna rağmen Osmanlı düzeninde ilk kez padişah kendisini yasayla bağlayarak, mutlak iktidarının yasayla sınırlanabileceğini kabul etmiştir. Gerçi Osmanlı sultanları, hukuki kurallar koyarken, hatta önemli politik kararlar alırken fakihlere danışmışlar ve bu amaçla daha sonra şeyhülislamlık makamını kurmuşlardır. Fakat bu daha çok ilk dönemlere özgüdür. Fatih'ten sonra yönetime ilişkin olan şeyler ve kanun yapma şeriatı bırakılmamış, bu faaliyet Sultan'a özgü sayılmıştır.⁵ Tanzimat'la birlikte Sultan kanunları onaylayan konumuna gelecektir. Ayrıca yapılan kanunlara kendisi de uyacaktır. Böylece Tanzimat'ın temel özelliği olan "kanunlaştırma hareketi" Sultanı da kapsayacak biçimde genişlemiştir.

¹ Bülent Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 4.b., İstanbul: Afa yay., 1996, s. 98-99.

² Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul: Afa yay., 1996, s. 34.

³ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: Doğu-Batı yay., 1978, s. 207.

⁴ Berkes, s. 210.

⁵ Halil İnalcık, "Şeri'at ve Kanun, Din ve Devlet", Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, İstanbul: Eren yay., 2000, s. 37-46.,s. 38.

Burada işaret edilmesi gereken bir nokta da, kanunlaştırma hareketi sonucunda, Sultanın otoritesinin geleneksel olmaktan çıkıp, daha modern bir anlayışla tesis edilmeye başlanmasıdır. Sözkonusu yeni anlayış, egemenlik hakkının teokratik olmaktan çıkarak, dünyevileşmeye başlamasıdır. Nitekim Abdülaziz Hatt-ı Hümayun'unda dine ilişkin formüller kullanmayarak, “şeriat” sözcüğünün yerine “kavanini mevzua”, “kul” yerine de “tebaa” yı kullanmayı tercih etmiştir.⁶ Bu durumun, geleneksel yönetim anlayışında bir aşımaya yaratacağı muhakkaktır.

Osmanlı geleneksel düzenini aşındıran en önemli unsur, “eşitlik” ilkesinin kabul edilmesidir. Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde ilk kez eşitlikten söz edilmektedir. Bundan böyle müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaası eşit sayılacaktır. Bu, geleneksel Osmanlı-İslam düzenine yapılmış temelli bir darbedir. Çünkü, geleneksel İslam'da, müslümanlarla müslüman olmayanların eşit sayılması düşüncesi yoktur. İslam devletlerinde müslüman olmayanlara karşı sınırsız bir hoşgörü olduğu ileri sürülse de, bu yalnızca bir hoşgörüdür ve eşitlikle ilgisi yoktur. Şimdi getirilen eşitlik ilkesi ile, Osmanlı Devleti'nde şeriat esaslarından ve teokratik devlet ilkesinden kopuş başlamış oluyordu.⁷

Tanzimat döneminin devlet adamlarında demokrasi gibi bir ideal ve demokratik bir yönetim anlayışı yoktur ve otoriter bir devlet yönetiminin temsilcileridir.⁸ Ancak halkı gözardı eden, değer vermeyen bir anlayıştan da uzaktırlar. Tanzimat'ın önemli isimlerinden Sadık Rifat Paşa, şöyle yazmaktadır: “Devletlerin ortadan kalkmalarının nedeni, halka karşı yaptıkları kıyım ve düşmanca işlemdir. Bu bakımdan varolan uyrukların tiksintmelerine, memleket ve milletin bozulup yıkılmasına neden olmamak için düşmanca davranmaktan pek çok sakınmak hükümetler için gereklidir. İç bozuklukların nedenleri, halka çok ağır haksızlıklar yapılarak incitilmesidir. Acımasız bir yönetim uygulayan bir hükümet, düşmanlarından çok kendi uyruklarından çekinmelidir. Devletlerin gerçek güçleri, uyruklarının tam bir söz dinlemesi, iyi karşılayışı, sürekli sevgisi ile oluşur, ayakta durur. Hükümetlerin varoluş nedeni, uyruklarının işlerini çözümlenmek ve haklarını vermek içindir.

⁶ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal ..., s. 76.

⁷ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal ..., s. 76.

⁸ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 15.b., İstanbul: İletişim yay., 2003, s. 91.

Hükümetler halk içindir, halk hükümetler için birer yaratık olarak görülmemelidir.”⁹

Sadık Rifat Paşa’yı bu şekilde yazmaya iten şey, Osmanlı devlet ideolojisinin temel unsuru olan adalet fikrinin, gereğinin yerine getirilmemesidir. Devletin bekası için halka iyi davranmak gerektiğini söyleyen Sadık Rifat Paşa’nın hükümetlerin halk için olduğunu belirtmesi yeni bir şey olmasa da, Osmanlı devlet adamlarının bu dönemde yönetilenlere karşı bir başka ilgi duyduğunun göstergesidir. Bu dönemde Osmanlı’da en fazla aranan şeyin “adalet” olduğu düşünülürse, Tanzimat bürokratlarının halka karşı neden böyle ilgi duydukları daha iyi anlaşılabilir. Tanzimat bürokratları, demokrasiye inanmasa da, yönetilen kitleden uzak kalınca başarılı olunamayacağını çok iyi anlamışlardı. O nedenle Tanzimat’ın birinci adamı Mustafa Reşit Paşa için Şair Şinasi, “ahalinin cumhurreisi” diye şiir yazmıştır.¹⁰

Tanzimat dönemindeki halka karşı ilgi, göstermelik olmayıp, halkın yönetim işlerine de dahil olduğu bir gerçektir. 1864 ve 1870 tarihli vilayet kanunları ile kurulan vilayet meclislerine girmek suretiyle halk, kısmi de olsa ilk kez yönetime katılma olanağı bulmuştur. Böylece halkın yönetimde onayı olabileceği ve bunun meşru bir uygulama olduğu da kabul edilmiş oluyordu.¹¹ Vilayet meclislerinde temsil hakkı, müslümanlar dışında, gayrimüslimlere de tanınmıştı. Engelhardt’ın, daha çok müslümanlar lehine işlediğini söylediği seçim düzeni,¹² 1876’da yapılan değişiklikle yeniden düzenlenmiş ve gayrimüslimler aleyhine olan durum düzeltilmiştir.

Tanzimat’la birlikte Osmanlı Devleti’nde iktisadi alanda da önemli değişimler meydana gelmiştir. Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti’nde uzun süredir yasallaşmak isteyen özel mülkiyetçi eğilimler artmış, bunun sonucunda “bireyin” iktisadi alanda önemli bir rol oynamaya başladığı görülmüştür. Bu zamana değin, her türlü sorunda çözümü devlete bırakmış olan Osmanlı insanı, artık bu sorunlara kendisi de dahil olmaya başlamış, devlet de, bu anlamda şimdiye değin kendi sorumluluk alanında saydığı iktisadi faaliyette,

⁹ Abdurrahman Şeref, Tarih Söyleşileri (Müsahebe-i Tarihiye), *Sadeleşiren: Mübeccel Nami Duru, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1980, s. 101.*

¹⁰ Ortaylı, s. 30.

¹¹ Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme, Der. Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa yay., 2000, s. 12.*

¹² Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs yay., 1999, s. 187.*

bireye de önemli bir yer vermeye başlamıştır.¹³ Nitekim Tanzimat Dönemi'nde bireyin toplumdaki özerk bir unsur olarak anlam ve öneminin belirmeye başladığına tanık olmaktadır.¹⁴

Tanzimat Dönemi'nin aydınları, ülkelerindeki sorunlara çözüm ararken, kendi sınırları içinde hapsolmemiş, Avrupa'daki gelişmeleri yakından izlemişlerdir. Tanzimat Dönemi'nin önemli isimlerinden Ahmet Cevdet Paşa, "Rusya ve bizde ıslahat hükümdarlık tarafından, İngiltere'de ise zadenan tarafından yapıp meşrutiyete dönüşmüş, Fransa'da ise alt tabaka tarafından yapıp Cumhuriyet kurulmuştur"¹⁵ derken, Avrupa'daki siyasal değişmelerin nasıl gerçekleştiğinin de pekala farkında olduklarını göstermektedir.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı hükümdarının yetkilerinin yasa karşısında sınırlandırılması, padişahın mutlak yetkisinin sona ermesine yol açmış, ama bu sınırlamayı sağlayan yasalar henüz milletin temsilcileri tarafından yapılamadığı için Tanzimat, kimilerince siyasal rejim bakımından, keyfi ve zorba mutlakiyetle milli egemenlik arasında bir geçiş dönemi olarak adlandırılmıştır.¹⁶

III. YENİ OSMANLILAR VE I. MEŞRUTİYET

Tanzimat Dönemi'nden Meşrutiyet'e geçişi sağlayan, bu dönemin muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlılar'dır. Her ne kadar Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in ilanındaki rolü belirsizse de, düşünceleri itibariyle Tanzimat'ı yetersiz görerek, anayasalı bir rejim ve bir parlamentonun açılmasını savunması ile Meşrutiyet'in düşünsel hazırlıklarını çoğunlukla bu gruba mal edebiliriz.

Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ı olumlu bulmakla birlikte yetersiz görmüşlerdir. Tanzimat'ın Osmanlı birliğini sağlayamadığını, yönetimde keyfi uygulamanın devam ettiğini, Avrupa'yı tam olarak anlayamadığını ve taklitçiliğin ortaya çıktığını savunarak, bu sorunları gidermenin yolunun özgürlükten geçtiğini ve vatan sevgisi ile tüm sorunların aşılabileceğini öngörmüşlerdir. Araçları da anayasa ve parlamentodur.

¹³ Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Der yay., 1986, s. 240-241.

¹⁴ Kalaycıoğlu-Sarıbay, s. 18.

¹⁵ Ortaylı, s. 234-235.

¹⁶ A.H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *Tanzimat 1*, İstanbul: MEB yay., 1999, s.9.

Yeni Osmanlılar deyimi, cemiyetin Jön Türk karşılığı olarak kendisine verdiği addir.¹⁷ Ancak Yeni Osmanlılar, “jeune” terimini kullanmaktan özellikle kaçınmışlardır. Bu dönemde Avrupa’da “jeune”lük, daha çok ulusçuluk, meşrutiyetçilik ve hatta cumhuriyetçilik yanlısı olmak anlamına geldiği halde, Türkiye’de bu hem din, hem de devlet düşmanlığı anlamına gelmekteydi.¹⁸ Oysa din birliği ve hanedana bağlılığın Yeni Osmanlıların düşüncelerinde önemli bir yeri bulunuyordu. Yeni Osmanlıların başlıca hücumları Âli ve Fuat Paşa’nın kişiliklerinde ortaya çıkan Babıali tahakkümüne karşı idi. Özellikle Namık Kemal, bu kişilere hücum ederken, kıyas olarak da Mustafa Reşit Paşa’yı göstermektedir.¹⁹ Böylece hareketlerinin Tanzimat’a karşı değil, baskıcı hükümetlere karşı olduğunu ortaya koymaktadırlar. Ama zaten “karşıtları saltanatçı bir siyaset adamı olmasına karşın Mustafa Reşit Paşa’yı cumhuriyetçi olmakla suçlamışlardır.”²⁰

Yeni Osmanlıların önde gelen isimleri, Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi ve Ali Süavi’dir. Tanzimat’ın getirmiş olduğu basın-yayın hayatı, bu kişilerin fikirlerini yaymasına vesile olmuş, çıkarmış oldukları gazete ve dergilerde, hürriyet ve vatan gibi kavramları çokça işlemişlerdir.

Yeni Osmanlıların bu fikirlerinin kaynağı elbette Batıdır. Batıyı gören ve çok iyi gözlemleyen Yeni Osmanlılar, batının siyasal ve toplumsal düzenini Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışmışlardır. Ebuzziya Tevfik’e göre, meşrutiyet fikri Osmanlı aydınlarına Fransa’dan gelmiştir.²¹ Ancak tek kaynak Fransa değildir. Yeni Osmanlılar, Avrupa’daki bir çok ulusçu devrimci, hatta sosyalistlerle tanışmış, ama özellikle İtalyan Carbonari örgütü ve bu örgütün düşünceleri ile, İstanbul’a yerleşen bu örgüte bağlı cumhuriyetçi ve devrimci kişileri ile yakın ilişki içine girmişlerdir.²² Carbonari örgütünün ulusçu cumhuriyetçi bir örgüt olduğu dikkate alınır, aralarındaki ilişkinin önemi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Nitekim Meşrutiyetin Osmanlı Devleti’nde kurulabileceği fikrine Namık Kemal’i inandıran da Fransa’dan İstanbul’a gelip yerleşerek gazetecilik yapan İtalyan asıllı Giampietri’dir.²³

¹⁷ İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat* 2, s. 777.

¹⁸ Berkes, s. 278.

¹⁹ Sungu, s. 783.

²⁰ Sabahattin Özel, “Atatürk ve Cumhuriyet”, Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan, *Adapazarı: Sakarya Üniversitesi AİT Araştırma ve Uygulama Merkezi yay., Aralık 2004, s. 10.*

²¹ Hilmi Ziya Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, 3.b., İstanbul: Ülken yay., 1992, s. 59.

²² Berkes, s. 271.

²³ Berkes, s. 272.

Namık Kemal, sorunların temelinde halkı temsil eden bir rejimin kurulamamış olmasını gösterir ve çözüm olarak da, halk iradesini temsil eden bir yönetim biçiminin kurulmasını savunarak, bunun aynı zamanda, devletin uzun ömürlü olmasını sağlayacağını ileri sürmektedir.²⁴ Namık Kemal, meşrutiyet fikrini, İslamda varolduğu söylenen “meşveret” sistemiyle de kaynaştırarak, İslamın kendisinde meşveret olduğu için, meşrutiyet rejiminin İslama aykırı olamayacağını söylemektedir. Aslında o günden günümüze değin aynı sav ileri sürülse de, İslamda yönetim işlerinde “meşveret”in olduğuna dair iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü, Kuran’da emredildiği söylenen meşveret, yönetim işlerinden tamamen ilgisiz konulara ilişkindir.²⁵ Böyle de olsa, meşrutî sistemin İslamla tezat oluşturmayacağını ileri sürülmesi, İslamı temel referans olarak alan çevrelerin de, meşrutî sisteme taraftar olduğunu göstermektedir. Hatta ileride görüleceği üzere cumhuriyetin de aslında İslamın özünde varolduğu, yine bu “meşveret” bahsi ile kanıtlanmaya çalışılacaktır.

Namık Kemal’in halk egemenliğine dayanan meşveret fikrine, itirazlardan birisi, böyle bir rejimin Osmanlı hükümdarının egemenlik hakkını yok edeceği ve bunun “cumhur”un egemenliğinin kabulü anlamına geleceği şeklindeydi. Namık Kemal’in buna yanıtı, İslam’ın aslında bir “cumhur” olduğu, şeriat gereği biat ile egemenlik hakkının Osmanlı hanedanına devredildiğini ve bununla meşveret usulünün meydana geldiğini, bu itibarla “meşruta” rejimi İslam’da bir bid’at değil, ümmetin icması (yani rızası) ile olan bir şey olduğu şeklindedir.²⁶ N.Kemal, “cumhur” a hiç güvenmemekle ve cumhuriyetin Osmanlı Devleti’nde gerçekleşmesinin imkansız olduğunu düşünmekle birlikte, yine de icrasının imkansız olmasının hakkı batıl kılamayacağını söylemiştir.²⁷

Namık Kemal’in Osmanlı Devleti’nde imkansız olarak gördüğü cumhuriyet rejiminin en açık bir şekilde savunusunu Ali Süavi’de görmekteyiz. Ali Süavi, kanun yapma kuvvetinin insanüstü bir kaynaktan, Allah’tan geldiğini ileri sürerek, bu kuvveti bir kişinin temsil etmesi halinde monarşi, bir grup temsil ederse oligarşi, toplumun tamamı temsil ederse bunun cumhuriyet olacağını söyleyerek, ilk kez bir İslam Cumhuriyeti fikrini ortaya koymuş oluyordu. Ali Süavi, “dünyada cumhuriyetten başka tam meşru hükümet olamaz” diyerek, yine ilk kez cumhuriyet fikrini açık olarak savunan Osmanlı

²⁴ Berkes, s. 284.

²⁵ Berkes, s. 312.

²⁶ Berkes, s. 289.

²⁷ Ülken, s. 105.

düşünürü olmaktadır.²⁸ Ali Süavi, “Osmanlı Devleti’nin başlangıçta, cumhuriyete benzediğini, başkanın aşiret tarafından seçildiğini, mutlakiyetin sonradan oluştuğunu ifade etmiştir.”²⁹

Yeni Osmanlılardan Ziya Paşa ise, şahsi yönetimle cumhuriyet idaresini karşılaştırarak, cumhuriyet yönetiminin olumlu yönlerine dikkat çekmektedir. “İdare-i cumhuriyede, Padişah, İmparator, Sadr-ı azam, Hariciye Nazırı filan yoktur. Memleketin Padişahı, İmparatoru, Kralı, Sadr-ı azamı hep ahali-i memlekettir. İdare-i cumhuriyede bir nice milyon halk, bir kaç şahs-ı menfaatperestın hükmü ve keyfine esir olmayıp, bay ve geda herkes hukuku hürriyetini muhafazada azadedir... İdare-i cumhuriyede bir Millet Meclisi olur. Bunun azasını ahali intihap eder. Yeni ahalinin en kıymetli malumatlı olanları seçilip bir müddet-i muayyene için aza nasbedilir ve yine ahalden hamiyet ve malumatta serfirazı akran olan bir zat dahi yine muvakkaten bu Meclisin riyasetine intihap olunur.”

“İdare-i cumhuriyede her şahıs hukuk-u medeniyesinde ne kadar hür ve azade ise kanun-u mevzu itaatte de o kadar esir ve fermanberdirler. Kanun usul ve ahlak-ı milliyeye ve iktizay-ı mevki-i memlekete göre mezkur Millet Meclisinin ekseriyeti ârâsı üzere tanzim ve tesis olunmuş ahkam ve nizamattır. Kaffe-i muamelat bu kanuna merbut olmakla mezkur Meclis onun hafız ve nighbanı ve reis dahi alet-i icrasıdır... Mahkemeler ise büsbütün birer hükümet-i müstakile olup herbiri kanun-u mevzu üzere icra-yi ahkam eder. Millet Meclisi’nin ne de reisinin asla müdahaleye selahiyeti yoktur. Velhasıl reis ve aza ve ahad-ı nas herkes bir kanunun gerdenbeste-i hükmü olmakla kimsenin bu daireden bir hatve harice çıkmak ihtimali olamaz. Bu sebebe mebni idare-i cumhuriyede vükela entrikaları asla yürüyemez.”³⁰

Yeni Osmanlıların ileri sürdükleri bu düşüncelerini, çok da verimli bir şekilde ve açık bir savunma ile ifade ettiklerini düşünmek yanıltıcı olur. Cumhuriyet düşüncesi ileri sürülürken, bunun sadece olumlu yönlerine vurgu yapılmış, ancak Namık Kemal’de görüldüğü üzere bu rejimin Türkiye’de uygulanmasının imkansız olduğu ifade edilmiştir. Ya da Yeni Osmanlıların tamamında görüldüğü gibi, bu rejimin karşılığını İslamda arama biçiminde ortaya çıkmıştır. Çünkü, “Osmanlı İmparatorluğunun kültürel gelenekleri ve siyasal koşulları, yeni siyasal teorilerin veya programların ne

²⁸ Ülken, s. 92.

²⁹ Özel, s. 11.

³⁰ Sungu, s. 855-856.

formülendirilmesine ne de ifadesine elverişliydi. Çok kez görüldüğü gibi, otoriter bir toplumda otoriteye uygun olmayan fikirlerin ilk ortaya çıkışı, ancak çürütmeler ve yasaklamalardan bilinir; olumlu karışıklıklar ortaya çıkınca, bunlar dağınık ve gizli olur ve özellikle İslam toplumlarında, geleneksel olarak, kutsallaştırılmış geçmişe dönüş şeklinde kıyafet değiştirir.³¹

Bu dönem, batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'ne pek çok müdahalede bulunduğu dönemdir. O nedenle Yeni Osmanlılar da dahil hemen her çevrede batının bu müdahalesine karşı şiddetli bir tepki mevcuttur. Bu durum, kimilerinde batının siyasal düzenine bir tepki biçimine dönüşmüştür. Örneğin, vakanüvis Ahmet Asım Efendi, Türkiye'deki Fransız nüfuzundan ve faaliyetlerinden rahatsızlığından dolayı, bu ülkenin rejimi cumhuriyet için, "bulanmış bir midenin böğürmesi ve kusması gibi" olduğunu, ilkeleri için de, "dinin terki ve zengin ile yoksulun eşitliğinden ibaret" olduğunu söyler.³² Cumhuriyete karşı tepki yalnızca batının müdahalesinden kaynaklanmamaktadır. Ondan bağımsız bir şekilde meşrutiyet ve cumhuriyet aleyhtarlığı da mevcuttur. Nitekim meşrutiyete karşı çıkanlar, daha anayasa ilan edilmeden Mithat Paşa aleyhinde kampanyalar başlatmışlar ve onun gavur yanlısı olduğu ve cumhuriyet rejimi kurmak istediğini etrafa yaymaya başlamışlardı.³³ "Mithat Paşa, cumhuriyet ilan edip, Mekke Şerifini cumhuriyetin başına getirmek için hazırlanan komploya karışmakla itham edilmiştir."³⁴ Cumhuriyet rejiminin ülkede böyle algılanması, Yeni Osmanlıları, cumhuriyetin İslamın kendisinde mündemiç olduğunu söylemeye itmiş ve bu noktada da İslamdaki "meşveret" kavramını öne sürmüşlerdir.

Yeni Osmanlılarla birlikte, ülkede yeni bir siyaset yapma tarzı ortaya çıkmıştır. Bu zamana değin genellikle Saray içine sıkışan siyaset, Tanzimat'ın getirdiği basın-yayın hayatı sayesinde Saray dışına taşmış, hatta Osmanlı yönetimi zaman zaman bu durumu engellemeye çalışmıştır. Yeni Osmanlılar, fikirlerini gazete ve dergiler aracılığı ile yayarken, bir yandan etkili bir kamuoyu oluşturduklarının da farkındadırlar. Nitekim 1876'daki hükümet değişikliğini sağlayan ilk olayda medrese öğrencilerinin Kuran'ın getirdiği hükümet şekillerinin tamamen demokratik olduğunu ve şimdi Sultanın kullanmakta olduğu mutlak otoritenin halkın haklarının gaspı olduğu şeklindeki

³¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 3.b., Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK yay., 1988, s. 73-74.

³² Lewis, s. 72-73.

³³ Berkes, s. 315.

³⁴ Özel, s. 10.

ifadeler, Yeni Osmanlıların fikirlerinin medrese öğrencileri üzerindeki etkisini göstermektedir.³⁵ Bu olay ayrıca bu dönemde kamuoyu ve baskı gruplarının ortaya çıktığını ve millet desteğinin meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığını da göstermektedir.³⁶ Yeni Osmanlılar, kesin bir ideoloji veya program sunamamış olmalarına karşın, artık ülkede geleneksel siyasetin yerine emekleme aşamasında olsa da yeni bir siyaset tarzını kurmayı başarmışlardır.³⁷

Anayasalı rejimin düşünsel hazırlıklarını gerçekleştiren Yeni Osmanlıların bu çabası, hemen her kesimde etkili olmuştur. Bunun sonucunda asker-sivil bürokrasi ulemanın da desteğini alarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmiş, yerine V. Murat'ı geçirdilerse de, onun sağlık durumunun bozuk oluşu bu hareketin başında olan isim Mithat Paşa'yı başka arayışlara itmiş ve sonunda meşrutiyeti ilan etme sözü veren II. Abdülhamit tahta çıkarılmıştır.

1876'da ilan edilen Meşrutiyetle Osmanlı Devleti anayasalı bir devlet oluyor ve ilk kez bir parlamentoya sahip oluyordu. Meşrutiyet'in ilanının dış etkileri, kuşkusuz çok vardır. Ancak biz konumuzu ilgilendirmesi açısından iç etkiler üzerinde yoğunlaşacağız. Bir kere Meşrutiyet'in çok güçlü bir kamuoyu baskısı sonucunda ilan edildiğini söyleyemeyiz. Ancak bu demek değildir ki, Meşrutiyet ve Anayasa, padişahın bir lütfudur, ya da Mithat Paşa ve ekibinin yoğun çabaları sonucu gerçekleşmiştir. Tanzimat'tan beri süregelen birikimin ve özellikle Yeni Osmanlıların Meşrutiyetin ilanında önemli bir payı vardır. Mithat Paşa'nın gücünü de daha çok burada aramak gereklidir. Nitekim daha sonra Sultan II. Abdülhamit'in müstebit idaresine karşı gerçekleştirilen güçlü muhalefetin kaynakları da, yukarıda belirtilen bu birikimlerde yatmaktadır. Belki çok geniş bir tabana yayılan hareket olamamıştır, ancak Balkanlardaki unsurların hareketliliği hesaba katılırsa, aslında toplumsal dinamikleri hiç de zayıf değildir. Zira çok uluslu bir imparatorluğun dinamiklerini, yalnızca hakim unsurda aramak doğru değildir.³⁸

I. Meşrutiyet, çok kısa ömürlü olmuş, meşrutiyeti ilan etme sözü vermesine karşılık, hiçbir zaman meşruti yönetime inanmayan II. Abdülhamit, bir süre sonra Meclis oturumlarını tatil ederek fiiliyatta meclisi kapatmıştır. Meclis'in ortadan kalkması ile Anayasa da askıya alınmış ve Abdülhamit'in katı mutlakiyetçi yönetimi başlamıştır. I. Meşrutiyet kısa ömürlü olmasına karşın,

³⁵ Lewis, s. 160.

³⁶ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal ..., s. 96.

³⁷ Ortaylı, s. 262.

³⁸ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal ..., s. 96-97.

ülkede ilkleri başlatması açısından önemli bir aşama olmuştur. İlk Parlamento deneyiminin yaşanması, temsil fikrinin artık Osmanlıda yerleşmeye başlamasını sağlamıştır. Gerçi daha önce Vilayet Meclislerinden doğan bir temsil anlayışı sözkonusuydu, ancak bu çok abartılmamalıdır.³⁹ Asıl gelişme Parlatentonun açılması ile başlamış, daha önce Vilayet Meclislerinin varlığı, mebusların Meclis'e yabancılık çekmesini önlemiş ve onlarda parlamenter yatkınlık ve demokratik bir terbiyenin gelişmesini sağlamıştır.⁴⁰

Meşrutiyet'in ülkeye kazandırdığı diğer bir olay ise Kanun-ı Esasi'dir. Tanzimat'la birlikte hükümdar kendini bir takım yasalarla sınırlamış, keyfi sayılabilecek yönetim anlayışından bir uzaklaşma başlamıştı. Ancak ilk kez bir anayasa ile yönetim anlayışında önemli bir değişim ortaya çıkmıştır. Kanun-ı Esasi ile birlikte kurulan rejime her ne kadar "anayasalı mutlakiyet rejimi" dense de,⁴¹ hükümdar egemenlik hakkını, artık yalnızca geleneksel ve dinsel kaynaklardan almamaktadır. Kanun-ı Esasi, hükümdarın iradesi ile yayınlansa da, onun egemenlik hakkının ve meşrutiyetinin yeni dayanağı olmuştur.⁴²

IV. JÖN TÜRKLER VE II. MEŞRUTİYET

Gerek Tanzimat Dönemi'ndeki gelişmeler, gerekse meşrutiyet deneyimi, artık Osmanlı toplumunda temelli bir değişimin başlangıcına işaret etmekte ve bundan dönüşü de imkansız kılmaktaydı. Ancak Sultan II. Abdülhamit, bu gelişme dinamiğinin karşısında durabileceğini düşünerek, ülkede katı bir mutlakiyetçiliği tesis etti. Bunda başarı sağladı ise de bu kez muhalefetin daha da şiddetlenmesine ve Saray dışı arayışların artmasına vesile oldu. Dolayısıyla bir süre sonra az da olsa hanedanın varlığı da tartışılmaya başlandı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre daha II. Abdülhamit tahtta tutulsa da, ilk olayda (31 Mart Olayı) tahttan indirildi. Yerine tahta çıkarılan V. Mehmet Reşat, adeta kukla padişah durumuna düşürüldü. Bundan sonradır ki, gerek hükümdar gerekse hükümdarlık makamı Osmanlı toplumunda bir itibar yitimine uğradı.

II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan örgüt, kuşkusuz İttihat ve Terakki'dir. II. Abdülhamit yönetimine karşı muhalefet eden Jön Türkler, 1889'da bu cemiyeti kurmuşlar ve meşrutiyetin iadesi için büyük çaba harcamışlardır. Jön Türkler,

³⁹ Şükrü Hanioglu, "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, s. 249.

⁴⁰ Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal ..., s. 120-121.

⁴¹ Berkes, s. 320.

⁴² Tanör, Osmanlı-Türk Anayasal ..., s. 103.

siyasal düşünceleri itibariyle, “hürriyet”i ön plana çıkarsalar da, onların asıl amacı imparatorluğun parçalanmasını durdurmaktı.⁴³ Nitekim İttihat ve Terakki’nin harekete geçmesi de Reval görüşmesi dolayısıyla olduğu hatırlanmalıdır. Ama durumun böyle olması, Jön Türklerin yeni hiç bir şey söylemediği anlamına gelmemelidir. Özellikle konumuzu ilgilendirmesi bakımından padişaha ve hatta saltanat kurumuna karşı yöneltilen şiddetli hücumlar, hem bu makamı, hem de Osmanlı hanedanını yıpratıcı sonuçlar vermekteydi. Bu tutumu onları Yeni Osmanlılardan ayırmaktaydı.

Jön Türkler muhalefetlerini esas olarak yurt dışından sürdürmüşlerdir. Cenevre, Paris ve Kahire gibi şehirler, muhalefetlerinin merkezi durumundaydı. Jön Türklerin önemli isimleri arasında Ahmet Rıza, Mizancı Murat, Dr.Abdullah Cevdet ve Prens Sabahattin’i sayabiliriz. Bunlar, çıkarmış oldukları “Osmanlı”, “Meşveret”, “Mizan”, “İctihad” ve “Şuray-ı Ümmet” gibi gazete ve dergiler aracılığı ile fikirlerini yaymışlardır.

Jön Türkler tüm muhalefetlerini II. Abdülhamit’e yöneltmişlerdi. Çünkü Meşrutiyet’in ortadan kaldırılmasından ve mevcut baskıcı yönetimden onu sorumlu tutuyorlardı. Eğer II. Abdülhamit’in bu yönetimi sona erdirilir ve Meşrutiyet’in iadesi sağlanırsa, asıl amaçları olan imparatorluğun parçalanması önlenebilirdi. Çünkü Meşrutiyet, kendilerine, çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğunun ayakta kalabilmesinin yegane çözümü olarak görünüyordu. Meclisli ve anayasalı bir rejimle, imparatorluk içindeki tüm unsurlar temsil edilebilecek ve bu temsil imkanı, ayrılıkçı unsurları da ortadan kaldıracaktı.

Konu temsil ve siyasal katılım haline gelince, Jön Türkler bunun diğer ülkelerde nasıl gerçekleştiğini de incelemişler ve zaman zaman cumhuriyetten bu vesile ile söz etmeye başlamışlardır. Jön Türklerin bu vesile ile cumhuriyet rejiminden söz ediyor olmalarından, temsil ve siyasal katılımdan ya da daha geniş anlamda halk idaresinden yalnızca cumhuriyet anlamı çıktığı düşünülmemelidir. Cumhuriyet halk idaresi biçimlerinden sadece birisidir ve Jön Türkler de bu şekilde değerlendirmişlerdir. 1898 yılında Jön Türklerin yayın organlarından biri olan Osmanlı’da “idare-i cumhuriye” deyiminin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Cumhuriyetten, “idare-i müstebide”nin

⁴³ *Mardin, s. 301.*

zıddı olarak gösterilmek suretiyle bahsedilmekte, ancak bunun Türkiye'de uygulama kabiliyeti hakkında herhangi bir yorum yapılmamaktadır.⁴⁴

Ahmet Rıza Bey'in ilk yazılarında cumhuriyet fikrinin işlendiğini görmekteyiz. Ancak o da cumhuriyeti İslam dini ile birlikte ele almakta ve Namık Kemal'in cumhuriyet düşüncesiyle yakın benzerlik taşımaktadır. Ahmet Rıza Bey'e göre "İslam, cumhuriyetçi rejime hiçbir şekilde düşman değildir. Aksine, ancak Millet Meclisi tarafından seçileni lider olarak kabul eder."⁴⁵ Ahmet Rıza Bey'in yazılarında bundan sonra cumhuriyet konusu yer almaz. Ancak Türkiye'deki rejimin meşruiyeti konusu ele alındığında, tıpkı Namık Kemal'de olduğu gibi o da, biat töreninin padişahın seçimle işbaşına getirilmesi anlamına geldiğini ve biat eden halkın padişahı aynı zamanda hal'etme hakkının olacağını ifade etmektedir.⁴⁶

II.Meşrutiyet'in ilanından sonra düşüncelerini açıklayan İslamcılar da meşrutiyet yanlısı olduklarını ve İslamın meşrutiyet rejimi ile bağdaşmasının imkansız olmadığını dile getirmişlerdir. Ancak onların meşrutiyetçiliği, Şeriat'ın kabul edilip Meclis tarafından uygulanması demek olan teokratik bir yönetimin kabulü anlamındadır. Yani Meclis, yasa yapan değil, Şeriatın emrettiği yasaların uygulanmasını sağlayan bir organ olarak düşünülmektedir. Çünkü onlara göre Şeriatı uygulamak devletin başlıca görevidir.⁴⁷

Meşrutiyeti İslama aykırı bulmayan İslamcılar için "cumhuriyet şekli Şeriata uymaz; çünkü, İslamlıkta hem din, hem dünya işleri için bir 'imam'ın bulunması zorunluluğu vardır. İmam, ümmetin ileri gelenleriyle ulemadan oluşan üstün bir heyet tarafından seçilir ve atanır. Bu bir 'farz-ı kifaye'dir, yani her kişiye düşen bir farz değildir, onun için bütün cumhurun imamı tayin etme ödevi yoktur."⁴⁸

Yeni Osmanlılar padişaha karşı herhangi bir hücumda bulunmazken, Jön Türkler Sultan II.Abdülhamit'e karşı şiddetli hücum içeren yazılar yazmışlardır. Bu durum Osmanlılarda ilk kez bir padişaha karşı propagandayı yaygınlaştırıyor, bunun sonucunda padişahın itibarında zedelenme yaratmaya

⁴⁴ Mardin, s. 163.

⁴⁵ Mardin, s. 185.

⁴⁶ Mardin, s. 186.

⁴⁷ Berkes, s. 421 vd.

⁴⁸ Berkes, s. 422.

çalışılıyordu. Zaten Jön Türklerin amacı, padişahın tebaası içindeki prestijini sarsmaktı.⁴⁹

Ancak, saltanat aleyhtarlığı diyebileceğimiz tutum, asıl olarak Dr.Abdullah Cevdet'in çıkardığı gazete "İttihat"ta görülmektedir. Padişah, kendisinden sonra dördüncü oğlu Burhanettin Efendi'nin tahta geçmesi yönünde eğilim gösterdiği zaman, Dr.Abdullah Cevdet bu konuda yazdığı bir makalesinde hilafetin veraset usulü ile intikal eden bir makam olmadığını ifade etmiştir.⁵⁰ Bu makalede bir anlamda Osmanlı hanedanını tartışmaya açan Dr.Abdullah Cevdet, Meşrutiyet'ten kısa bir süre önce de "Osmanlı milleti" deyimine itiraz ederek, bir gün hanedandan da vazgeçilebileceği fikrini şu sözlerle işliyordu: "Benim fikir ve nazarımca 'millet-i Osmaniye' demekle 'ibad-ı Osmaniye' demek müsavidir. Dünyada hangi millet, hangi devlet vardır ki, hanedan-ı hükümdarîsinin ismiyle tanınsın? Almanya'ya Hohenzollern milleti veya devleti deniliyor mu...Emin olun ki sizin taşıdığınız isim esaret ufuneti neşrediyor. Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye'ye 'memalik-i Osmaniye', ahalisine 'millet-i Osmaniye' namı vermesi, bu hanedan efradının kendilerini hep ve ahaliyi hiç addetmekte olduklarına bir delildir."⁵¹

Jön Türklerin yurt dışında sürdürdükleri muhalefet hareketi, inişli çıkışlı bir seyir izlemiş, II.Abdülhamit yönetimini yıpratmış olsa da onu yıkmayı başaramamıştır. 1906 yılında kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile birlikte, özellikle ordudaki genç subayların muhalif bir hareketi başlattığını görmekteyiz. Kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşerek, II.Abdülhamit'e karşı daha eylemli bir hareket izlenmeye başlamıştır. Aslında Şuray-ı Ümmet dergisinin politikasının Dr. Bahaettin Şakir ve Dr. Nazım Bey tarafından belirlenmeye başlaması, aktivist bir hareketin ortaya çıkacağını işaret etmiştir.⁵²

İttihat ve Terakki'nin çalışmaları sonucunda Sultan II.Abdülhamit Meşrutiyet'i yeniden ilan etmek zorunda kalmıştır. Zira, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır Merkezi, 22 Temmuz 1908'de padişaha gönderdiği telgrafta, Meclis-i Mebusan açılmaz ve Kanunı Esas-i ilan edilmezse, Cemiyetin kendisinin bunu fiili olarak gerçekleştireceğini bildirmiştir.⁵³ Nitekim padişahın

⁴⁹ Mardin, s. 160.

⁵⁰ Mardin, s. 248.

⁵¹ Mardin, s. 250.

⁵² Mardin, s. 280 vd.

⁵³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", Belleten, Cilt XX, Sayı 77 (Ocak 1956), ss.103-174, s. 122.

bu telgrafa cevabı beklenmeden Enver, Niyazi, Eyüp Sabri gibi genç subaylar dağa çıkarak ihtilali başlatmışlardır. Bunun üzerine Sultan II.Abdülhamit bir irade yayınlarak Kanunı Esas-i'nin yeniden yürürlükte olduğunu ve Meclis-i Mebusan'ın açılacağını duyurmuştur.

Meşrutiyetle birlikte öne çıkan olguların başında, artık Türkiye'de modern anlamda bir siyasetin egemen olması gelir. Türkiye'de ilk kez Saray dışı baskılarla iktidar değişmektedir. Kamuoyunun her cephesiyle bu hareketin içinde olduğu görülmektedir. İlk kez başta İttihat ve Terakki olmak üzere siyasal partiler toplumsal hayatın içine girmiştir. Basın ve yayın yoluyla kamuoyu oluşturma hareketi önem kazanmaya başlamıştır. Sonuçta, şimdiye kadar padişahı, yöneticileri ve topyekün devleti sorgulamayan halk artık bu sorgulamayı yapar hale gelmiştir.

1908 Hareketi, geleneksel siyaset yapma tarzını tamamen ortadan kaldırmıştır. Halk, yasalar ve anayasa hakkında yavaş yavaş bilgi sahibi olmaya başlamıştır. Keyfi yönetim usullerinin artık ülkede uygulanabilirliği kalmamıştır. Nitekim İttihat ve Terakki Fırkası iktidara geldikten bir süre sonra baskıcı bir yönetim izlemeye başlayınca, bu fırkaya karşı tepkiler sert olmuştur.

Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkedeki siyasal tartışmalar gazete ve dergilerle sınırlı kalmamış, Meclis-i Mebusan'da da çeşitli düşünceler sergilenmeye başlamıştır. Meşrutiyet konusunda yapılan tartışmalar göstermektedir ki, bu tartışmaların tüm referansları Yeni Osmanlıların ve Jön Türklerin fikirleridir. Kastamonu mebusu Ahmet Mahir Efendi, "ahkam-ı celile-i diniyemiz va ahkam-ı celile-i medeniyemiz...muktebes olan kavanin-i celile-i saltanat-ı seniyyeye tamamıyla inkiyad ve intiba demektir...Ve bu şekli meşrutiyettir" dedikten sonra, "Padişah da Ayan da bu milletin mebusları gibi seçilmiş sayılmalıdır"⁵⁴ demek suretiyle, Namık Kemal'in ve Ali Süavi'nin fikirlerini hatırlatmaktadır. Padişahın ve ayanın millet tarafından seçilmiş sayılması gerektiğini söylerken, aynı zamanda kim olursa olsun herkesin millete dayanma zorunluluğuna da gönderme yapmış oluyordu.

Bu dönemde cumhuriyetle ilgili kamuoyunda ilginç değerlendirmeler ve algılamalar göze çarpmaktadır. Kamil Paşa kabinesine Sultan II.Abdülhamit'in Recep Paşa yerine Rıza Paşa'yı aday göstermesinin nedeni, kamuoyunda sevilen bir isim olan Recep Paşa'nın reisicumhur yapılacağı endişesine

⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, "Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller", Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, s.165-176, s. 167.

bağlanmışır.⁵⁵ Cumhuriyet konusunda ilginç bir tartışma da 1910 yılında Ayan Meclisi'nde gündeme gelmiş ve oradan Meclis-i Mebusan'a taşınmıştır. Ayan Meclisi'nde Damat Ferit Paşa'nın bir tasarısı görüşülürken söz alan Yorgiyadis Efendi şöyle konuşmaktadır: "Meclis-i Mebusan'da bir fikir var. O da her devletin kuvveti ancak halktır. Millet esastır. Kanunun kaynağı odur. Bu fikir hatalıdır. (Egemenlik) aynı zamanda milletin başındadır. Hükümdardadır... Yani başta bulunan hükümdarın kuvvetini tamamiyle alacak olursak, o vakit kuvvet birinden alınıp diğerine hasredilmiş (maledilmiş) olur. Bu hiçbir devlette olmaz. Yalnız cumhuriyetlerde olur." Bu konuşmaya Meclis-i Mebusan'da Abdurrahman Bey'in verdiği cevap, "Bizde repüblük yoktur. Öyle şey hatırıma gelmez" şeklinde olmuştur.⁵⁶

Meşrutiyetçilerin, cumhuriyet idaresinin hatırlarına gelmediğini söylemelerine karşın, İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden biri olan Kazım Nami Duru, 1928'de şöyle yazmaktadır: "Mesela ben çok eskiden, daha Meşrutiyet bile ilan edilmeden evvel, bu devre göre en mükemmel idare şeklinin cumhuriyet olduğuna kaniydim. Öyleyken biri çıkıp da 'haydi bir cumhuriyet fırkası vücuda getirelim' diyecek olsaydı, böyle ütöplast kimselerle birleşmekten mutlaka sakınırdım. Çünkü memleketin böyle bir idare şeklini hazmedemeyeceği zannındaydım. Vakıa, bu hazımsızlığı mektep görmemiş halka değil, münevver denilen tabakaya isnad ederdim."⁵⁷ Bu ifadelere bakılırsa, hatırlara gelmeyen, cumhuriyet fikri değil, bu fikrin hayata geçirilmesidir. Çünkü meşrutiyetçiler, cumhuriyet idaresini hiçbir zaman Osmanlıya uygun görmemişlerdir. Nitekim, İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyeti ilan ettirmesine karşın bundan daha öteye gidememiştir. Bir kere, başından sonuna değin mücadele ettikleri padişahın bile tahtta kalmasına, bir süreliğine de olsa izin vermişlerdir. Hükümeti kendileri kurmamış, meclis aracılığı ile hükümeti denetler halde olmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca, Enver Paşa gibi dindar bir ismin, halifeye karşı bir davranış içinde olması beklenen bir durum değildi.⁵⁸ Bunlara rağmen II. Meşrutiyet'in toplumun zihinsel yapısında bir dönüşümü başlattığını söylemek mümkündür. Hele bu hareketin gerçekleşmesinde önemli pay sahibi olan genç subaylar arasında eski tip komutanlardan farklı olarak Halife-Sultan'a bağlılık yerine Türk halkına bağlılığın yerleşmeye başladığı

⁵⁵ Tunaya, s. 168.

⁵⁶ Tunaya, s. 168.

⁵⁷ Kazım Nami Duru, Pedagoji Önünde Gazi, İstanbul: Maarif Vekaleti yay., Devlet Matbaası, 1928, s.3-4.

⁵⁸ Toktamış Ateş, Cumhuriyet ve Laiklik, İstanbul: Sarmal yay., 1994, s. 70.

görülmektedir.⁵⁹ Bu durum, iktidarın bundan böyle halka dayanmak zorunda kalacağını da bir belirtisidir.

V. MİLLİ MÜCADELE

Milli Mücadele boyunca gerek Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin faaliyeti, gerekse Ankara ile İstanbul arasındaki ilişkiler, Türkiye'de cumhuriyetin ilanı ile sonuçlanmıştır. Milli Mücadele'ye destek olmayan Saray'ın, mücadele başarıya ulaştıktan sonra iktidarda kalması mümkün değildi. Nitekim, Lozan Konferansı'na davet alan İstanbul Hükümeti, konferansta Türkiye'yi temsil etmeye kalkıştığında TBMM'nin buna tepkisi çok sert olmuş ve bu vesile ile de saltanat kaldırılmıştır.

Milli Mücadele dönemine kadar Türkiye'de sadece bir fikir olarak varolan cumhuriyet, bundan sonra bir fikir olmaktan öteye geçerek bir hareket niteliği kazanmıştır. Ancak bu hareket hiçbir zaman söylem düzeyine taşınmamış, daha çok fiili olarak kendini göstermiştir. Nitekim Milli Mücadele ile birlikte milletin kendi iradesine hakim olma çabasına tanık olmaktadır. İstanbul Hükümeti'nden ve genel olarak Saray'dan umudunu kesen millet, kendi kaderini kendisi tayin etme sürecine girmiştir. Saray'ın Milli Mücadele'ye karşı sertleşmesinin de nirengi noktası budur. Cumhuriyeti kaçınılmaz bir tarihsel akış olarak nitelendiren Mustafa Kemal, bu tarihsel akışı sezinleyen Saray'ın ilk andan itibaren Milli Mücadele'nin amansız bir düşmanı olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

Mondros Mütarekesi'nin ardından ülkede İtilaf Devletlerinin işgalleri başlayınca birer birer kurulmaya başlanan Müdafaa-i Hukuk örgütleri, her ne kadar kendilerini siyaset dışı olarak tanımlasalar da, kendi kaderlerine sahip çıkma anlamında yaptıkları faaliyet siyasetin ta kendisidir. Üstelik sözkonusu siyaset, mevcut otoriteye karşı bir başkaldırıyı da içermektedir. Bunun farkında olmadıklarını ileri sürmek mümkün değildir. Aksine izledikleri yol siyaset dışı olmayıp, bizzat Saray'ın siyasetine karşı bir yoldur.

Saray'ın siyaseti, tamamen teslimiyetçi bir karakterde olup, ülkenin kaderini İtilaf Devletlerinin inisiyatifine terk etmekteydi. Müdafaa-i Hukuk hareketi esas olarak bu "teslimiyet" fikrine karşı ortaya çıktı. Saray'dan bağımsız çözümler üretmeye ve ürettikleri çözümleri uygulamaya koymaya başladılar. Müdafaa-i Hukuk örgütleri, Saray'dan bağımsız davrandıkları gibi,

⁵⁹ Berkes, s. 385.

⁶⁰ Söylev (Nutuk), Cilt I, Ankara: TDK yay., 1978, s. 11.

kendi aralarında da birbirlerinden bağımsız hareket etmişlerdir. Çünkü bu örgütler merkezi bir hareketin örgütleri olmayıp, yerel karakterli idiler. Dolayısıyla da ürettikleri çözümler yerel özellikler taşıyordu. İşte bu noktada kimileri çözümünü çok daha ileriye götürüyor, kendilerini işgal altında ve teslim olmuş Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmaktan çıkaran, "iktidarlaşma", "hükümetleşme" ve hatta "devletleşme"ye doğru gidiyorlardı.⁶¹ Saray'dan bağımsızlaşma, gelenekselden de kopma sürecini başlatmıştır. Yerel kurtuluş hareketlerinin bazılarında milli egemenlik ve adı konulmamış cumhuriyet⁶², (Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) bazılarında ise açıkça cumhuriyet idaresi (Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi) kurulmuştur. Oltu'da ise "Oltu Şura Hükümeti" adıyla Sovyet yönetiminden esinlenen hareketler ortaya çıkmıştır. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin çökeceğini büyük bir ihtimal olarak görmekte, Osmanlı ülkesinin parçalanacağı korkusu ile tüm Trakya'yı kurtarmayı düşünmekte ve bir Trakya Cumhuriyeti kurmayı amaçlamaktaydı.⁶³ Elviye-i Selase olarak anılan Kars, Ardahan ve Batum sınır illerinde ise Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Cumhuriyesi adıyla bir cumhuriyet kurulmuştur.

Anadolu dışında, İslam ülkelerinde özellikle Kafkaslarda bu dönemde "şura" ya da "cumhuriyet" adıyla pek çok oluşum vardır. İslam ülkelerinde cumhuriyet fikri yabancı idi, fakat tamamen yeni değildi. Nitekim, 1918'den itibaren birçok İslam bölgesinde birdenbire cumhuriyetler ortaya çıkmaya başladı. İlk müslüman cumhuriyeti Azerbeycan'da ilan edildi. Ardından Başkır, Kırgız ve Rus Çarlığındaki diğer Türk halkları cumhuriyeti ilan ettiler. Bu dönemde cumhuriyet fikri Rusya dışında da görülmeye başlanmıştır. Kuzey Afrikalı lider Süleyman el Baruni Trablus'ta bir Arap Cumhuriyeti kurmak istedi ise de başarılı olamadı. Suriye'de cumhuriyetçi fikirler bazı çevrelerde yaygındı ve Fransız mandasındaki Suriye ve Lübnan'da birçok kurum açıkça cumhuriyet eğilimi içindeydiler.⁶⁴

Milli Mücadelenin, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere lider kadrosunda Türkiye'de bir cumhuriyet kurma fikrinin ne zaman ortaya çıktığı büyük bir merak konusudur. Mazhar Müfit Kansu'nun anlatımına göre Mustafa Kemal, gelecekte hükümet şeklinin cumhuriyet olacağını daha Erzurum

⁶¹ *Bülent Tanör, Yerel Kongre İktidarları, İstanbul: YKY, 1998. Yapıtın tamamı bu iktidarlaşma hareketini açıklamaktadır.*

⁶² *Tanör, Yerel Kongre..., s. 46.*

⁶³ *Söylev, Cilt I, s. 2-3.*

⁶⁴ *Lewis, s. 365.*

Kongresi'nden önce 1919 yılının Temmuz ayında söylemiş, ancak bu konuşma aralarında bir sır olarak kalmıştır.⁶⁵ Mustafa Kemal'in bu konuşması hakkında birçoklarının kuşku duymasına rağmen, bu konuşma olmasa da Mustafa Kemal'in bu tarihlerde cumhuriyetçi olmadığı ileri sürülemez.⁶⁶ İsmet Paşa da, Sakarya Savaşı'nın devam ettiği 1921 yılı ortasında, Yakup Kadri Karaosmanoğlu ve Halide Edip'e (Adivar) ileride bir cumhuriyet kurulması zorunluluğundan söz etmiştir.⁶⁷ Mustafa Kemal'in cumhuriyette ne zaman karar kıldığı bilinmemektedir. Kendisi bu konuda açık olarak hiçbir zaman hiçbir yerde konuşmamıştır. Nitekim, "Temsil Kurulu'nun Sivas-Ankara yolculuğu sırasında görüştüğü Hacıbektaş Çelebisi Cemalettin Efendi'nin cumhuriyet taraftarlığını hissettirmesi karşısında ihtiyatlı olmayı yeğlemiş, olumlu veya olumsuz bir tepki vermemiştir."⁶⁸ Mustafa Kemal'e Milli Mücadele yıllarında geleceğe ilişkin sorular sorulduğunda da genellikle yanıtı "zamanı gelince bakarız" şeklinde olmuştur. Fakat bilinen bir gerçek vardır ki, o da adım adım cumhuriyete doğru yol alındığıdır.

Bu adımların ilki, Amasya Genelgesi'ndeki "milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ifadesidir. Amasya Genelgesi'nin bu maddesi, Milli Mücadele'nin felsefesini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu madde ile mücadelenin merkezine millet konulmuştur. Esas unsur olarak da millet kabul edilmiştir. Zaten özellikle bu madde Amasya Genelgesi'ni bir ihtilal bildirgesine dönüştürmüştür.

Amasya Genelgesi'ndeki "milletin azim ve kararı" Erzurum Kongresi kararlarında "milli iradenin hakim kılınması" biçiminde formüle edilmiştir. Milli iradeyi hakim kılmak, bir önceki ifadeye göre daha ileri bir formülasyondur. İlkinde azim ve karardan söz edilirken, ikincisinde bu azmin ve kararın hayata geçirilmesine vurgu yapılmaktadır. Sivas'da ise bu azim ve kararın ülke geneline yaygınlaştırılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Tüm bu gelişmeler İtilaf Devletlerinin de gözünden kaçmamıştır. İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Sir J.de Robeck, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 17 Eylül 1919 tarihli yazıda, Anadolu'daki Kemalist hareketin gittikçe yayıldığı ve bir Anadolu Cumhuriyeti'ne doğru hızla

⁶⁵ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, *Cilt I, Ankara:TTK yay.*, 1988, s. 72.

⁶⁶ Ahmet Kuyaş, "Neden Cumhuriyet", *Cogito, Yıl:1998, Sayı:15, s. 117.*

⁶⁷ Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam, *Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi yay.*, 1985, s. 154.

⁶⁸ Özel, s.11-12.

geliştiğini bildirmektedir.⁶⁹ Hatta Kazım Karabekir Paşa'nın iddiasına göre Anadolu'da tutuklanan İngiliz Yarbay Rawlinson, İstanbul'un işgalinden önce Anadolu'da cumhuriyetin ilan edilmesini teşvik etmekteydi.⁷⁰ The Times de 22 Eylül 1919'da bir "Anadolu Cumhuriyeti"nden söz ediyor ve asilerin başı olarak da Mustafa Kemal'i gösteriyordu.

Anadolu hareketinin bir cumhuriyete doğru ilerlediği, İtilaf Devletleri ve yabancı gözlemcilerin dışında İstanbul'da Saray çevresinde de hissediliyordu. Ahmet İzzet Paşa'nın Kazım Karabekir'e yazdığı mektuptan anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal'in saltanat ve hilafet makamını lağvedip cumhuriyet kuracağına ilişkin İstanbul'da korkular bulunuyordu.⁷² Nitekim İstanbul, Anadolu'nun bir cumhuriyete doğru gittiği endişesi ile propaganda yapıyordu.⁷³ Atatürk'ün alaycı bir dille bahsettiği, Ali Rıza Paşa'nın Ahmet İzzet Paşa'ya söylediği "Cumhuriyet yapacaklar, cumhuriyet!"⁷⁴ sözü, Anadolu'daki hareketin bir cumhuriyetle sonuçlanacağını Saray çevrelerinde de anlaşıldığını göstermektedir. Anadolu'da bir cumhuriyete doğru gidildiğine ilişkin iddialar camilerdeki vaazlara da yansıyor, İsmail Hakkı Hoca Ayasofya Camii'nde halka "İslam hükümdarsız olmaz, cumhuriyet olamaz" diye sesleniyordu.⁷⁵

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılması ile birlikte, Milli Mücadele'de yeni bir dönem başlamış oluyordu. TBMM'nin açıldığı gün en yaşlı üye sıfatıyla Meclise başkanlık yapan Sinop mebusu Şerif (Avkan) Bey yaptığı açılış konuşmasındaki "milletimizin mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisi'ni küşat ediyorum" sözleri, milletin artık kendi kendini yönetmeye istekli ve buna da muktedir olduğunu göstermektedir. Nitekim TBMM, açılışından itibaren aldığı kararlarla, ülke üzerinde tek söz sahibi olduğunu göstermiştir. Anadolu Hareketinin, başından beri söylemde Hilafet ve Saltanat makamını kurtarma amacı taşıdığını belirtmesine rağmen, Meclisin açılmasından sonra yapılan anayasal düzenlemelerin varacağı yer, Saltanat ve Hilafetin kaldırılarak, yerine cumhuriyetin kurulmasıdır.⁷⁶

⁶⁹ Bilal N. Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, Cilt 1, Ankara: TTK yay., 1992, s. 104.

⁷⁰ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Cilt 2, İstanbul: Emre yay., 1993, s. 366.

⁷¹ Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Çev. Cemal Köprülü, Ankara: TTK yay., 1991, s. 142.

⁷² Karabekir, s. 354-355.

⁷³ Karabekir, s. 258.

⁷⁴ Söylev, Cilt 1, s. 169.

⁷⁵ Tunaya, s. 171.

⁷⁶ Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, 2.b., İstanbul: İletişim yay., 1995, s. 154.

TBMM, açıldığı günden itibaren artık kendisinin üstünde hiçbir gücün olmadığını her vesile ile ifade etmiştir. Meclisin açıldığı gün bir konuşma yapan ve ardından bir hükümet kurulması için önerge sunan Mustafa Kemal Paşa, sözkonusu önergede bir hükümet başkanı veya bir padişah vekili ortaya çıkarmanın uygun olmadığını, TBMM'nin üstünde bir güç bulunmadığını ve Meclisin yasama ve yürütmeye hakim olarak güçler birliği ilkesinin kabul edildiğini ifade etmektedir. Mustafa Kemal Paşa, o gün açıkça ifade etmese de, böyle bir hükümetin ulusal egemenliğe dayalı bir halk hükümeti yani cumhuriyet olduğunu Nutuk'ta belirtmektedir.⁷⁷ Bu önergede dikkati çeken en önemli hususlardan biri de, önergenin sonuna eklenen nottur. Bu notta, "Padişah ve halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman, Meclisin düzenleyeceği yasaya uygun olan durumunu alır" denmektedir. Bunun anlamı, saltanat ve hilafet makamı artık ulusal iradenin üstünde değil, aksine ulusal iradeye bağlı hale gelmektedir. Nitekim saltanatın kaldırılmasından ve Vahdettin'in yurt dışına kaçmasından sonra halifelik makamının boşaldığına ilişkin karar, Şer'iyet Vekilinin vereceği fetvaya bırakılmamış, TBMM'nin onayından geçmiştir.⁷⁸ Aynı şekilde Abdülmecit Efendi de halifelığe TBMM tarafından seçilmiştir. Tüm bunlar, TBMM'nin, dolayısıyla da ulusal iradenin her şeyin üstünde olduğunun açık birer göstergesi olmuştur.

1921 Anayasası, Milli Mücadele'nin başından itibaren ortaya koyduğu ve savunduğu ilke ve değerleri, açık bir dille ifade eden bir belge olmuştur. 1921 Anayasasının ilk maddesi olan, "Hakimiyet, kayıtsız şartsız milletindir" ifadesi, daha sonraları, birçok kimse tarafından cumhuriyetin, adı konmadan ilanı olarak görülmüştür. Nitekim Anayasanın bu maddesi daha o günlerde birçok kimsenin dikkatini çekmiş ve bu sözün içerdiği anlam tartışma konusu yapılmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 11 Temmuz 1921 tarihli yazısında, devlet şeklinin birdenbire ve radikal bir biçimde değiştirilmesinin gerekçesini sormakla birlikte, kendilerinin düşüncelerinin neden alınmadığını da öğrenmek istemiş, Mustafa Kemal Paşa verdiği yanıtta, Anayasanın bu maddesinde cumhuriyeti ifade eden bir şey olmadığını, padişahlığın cumhuriyete çevrileceği düşüncesinin bir kuruntudan ibaret olduğunu söylemiştir.⁷⁹

⁷⁷ Söylev, *Cilt II*, s. 324-325.

⁷⁸ *Bülent Tanör*, Kurtuluş Kuruluş, 3.b., İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü yay., 2000, s. 175.

⁷⁹ Söylev, *Cilt II*, s. 440. Karabekir, *Cilt 2*, s. 257-258.

1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması, Milli Mücadele’nin başından beri süregelen Ankara ile İstanbul arasındaki iktidar mücadelesinin Ankara lehine sonuçlandığının belgesidir. Çünkü Anadolu hareketi ilk andan itibaren İstanbul ile bir iktidar mücadelesine girişmiş, TBMM, kendisinin üstünde herhangi bir gücü tanımayacağını bildirmişti. Saltanat makamının da kendine ya da daha doğru deyişle milli egemenliğe bağlı olması gerektiğine inanıyordu. Oysa İstanbul Hükümeti Lozan Konferansı’na gitmek istemekle, hala iktidar olduğunu göstermeye çalışıyordu. Elbette mebusların tepkisi, Kurtuluş Savaşı’na başından beri karşı çıkmış İstanbul’un şimdi barıştan kendine pay çıkarmak istemesineydi. Ancak bu tepki, aynı zamanda TBMM’nin iktidarına karşı, İstanbul’un iktidarını dayatmak istemesineydi. TBMM’nin ele geçirdiği iktidarı artık bırakmaya hiç niyeti yoktu. Milli egemenliği tartışılmaz kılmak için yapılacak son bir şey kalmıştı. O da yeni rejimin adını koymaktı. Bu da saltanatın kaldırılmasından bir yıl sonra gerçekleşecektir.

VI. CUMHURİYETİN İLANI

Saltanatın kaldırılmasından kısa bir süre sonra 6 Aralık 1922’de, Mustafa Kemal Paşa gazetelere verdiği bir demecinde, “Halk Fırkası” adında bir parti kurmak niyetinde olduğunu açıkladı. Ardından Ocak 1923’de bir yurt gezisine çıkarak, hem yeni kuracağı partiyi tanıtmaya, hem de şimdiye kadar yapılan şeylerin kamuoyundaki etkisini anlamaya çalışmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, bu gezilerinde yaptığı konuşmalarda özellikle milli egemenliğe vurgu yapmış ve milli egemenlikten dönüşün mümkün olmadığını ifade ederek, kamuoyunu ikna etmeye çalışmış, zaman zaman da gözdağı vermekten geri durmamıştır.⁸⁰ Mustafa Kemal’in bu tavrı, kuşkusuz eskiye dönmeyi önlemek içindi. Çünkü, saltanat kaldırılmış olsa da, hilafet makamı Osmanlı hanedanının elinde bulunuyor, bu da muhafazakar çevrelerde halifeyi devlet başkanı gibi görme ve gösterme eğilimini güçlendiriyordu. Bu nedenle rejimin adını açık bir şekilde ifade etme zorunluluğu her geçen gün daha da artıyordu. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa Ankara’nın başkent yapılmasından sonra Neue Fréie Presse muhabirine verdiği ve 27 Eylül 1923 tarihli Anadolu’da Yeni Gün ve Hakimiyet-i Milliye gazetelerinde tam metni yayınlanan demecinde “hakimiyet bila-kayd ü şart milletindir. İcra kudreti, teşrii selahiyeti milletin yegane hakiki mümessili olan mecliste tecelli ve temerküz etmiştir. Bu iki kelimeyi bir kelimedede hülasa etmek kaabildir: Cumhuriyet”⁸¹

⁸⁰ *Tanör*, Kurtuluş Kuruluş, s. 183.

⁸¹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.III, Ankara: TTK yay., 1954, s. 63.

diyerek, artık cumhuriyetin açıkça ifade edilmesinin zamanı geldiğini göstermiş oluyordu. Mustafa Kemal'in cumhuriyet kelimesini "ağızdan kaçırma"sı üzerine kimi milletvekilleri Mustafa Kemal'in Meclisteki odasına gelerek ondan bu "dil sürçmesini" düzeltmesini istemişlerdir.⁸²

Aslında Mustafa Kemal'in ağızdan kaçırdığı bir şey yoktur. Cumhuriyetin ilan edilme vaktinin geldiğini düşünen Mustafa Kemal, bu konuyu tartışmaya açmıştır. Nitekim, Falih Rıfki Atay'ın aktardığı Mustafa Kemal'le bazı milletvekilleri arasında gerçekleşen 11 Eylül 1923 tarihli konuşma,⁸³ cumhuriyet konusunun artık tartışılmaya başlandığının göstergesidir. Tartışmalar, milletvekilleri ile sınırlı kalmamış, basına da yansımıştır. 26 Eylül 1923 tarihli Vatan gazetesinin "Meclis yalnız teşrii selahiyeti haiz olacaktır, icra kuvveti kabineye verilecektir" başlıklı haberde hükümet şeklinin cumhuriyet olacağına ilişkin bilgi yer almıştır.⁸⁴

Mustafa Kemal, yapacağı her işte, uygun zamanı seçmeye özen göstermiş, önemli değişiklikleri, mutlaka bir vesile ile gerçekleştirmiştir. Örneğin saltanatın kaldırılması, Lozan'a gidecek heyet sözkonusu olunca gerçekleşmiştir. Fakat şimdi cumhuriyetin ilanı için, yaklaşık bir yıldan beri böyle bir vesile ortaya çıkmamıştır. Yeni hükümet şekli bir aydır tartışılmakla birlikte, cumhuriyetin ilanı bir türlü gerçekleşmemiştir. Gerçi ülkenin bir devlet başkanlığı sorunu vardı. Nitekim İsmet Paşa, bu konuyu yabancı diplomatların kendisine sorduğunu ifade ediyordu. Ayrıca halifenin devlet başkanı gibi görülme tehlikesi mevcuttu. Ancak tüm bunlar yine de cumhuriyetin ilanı için yeterli vesile olarak görülmemiştir. Ayrıca mecliste bu işin kolaylıkla halledilebileceğine ilişkin Mustafa Kemal'in yakın çevresinde dahi görüş birliği yoktur. Nitekim cumhuriyet konusunda yapılan tartışmalarda Yunus Nadi'nin "bunu en kuvvetli zamanımızda yapmalıyız" sözüne Mustafa Kemal kalemini masaya vurarak, "en kuvvetli zamanımız bugündür" diyerek⁸⁵ kafalardaki kuşkuları dağıtmaya çalışmıştır.

Bu tartışmalar sürerken ortaya çıkan hükümet bunalımı, Mustafa Kemal'in tam da istediği ortamı oluşturmuştur. Bundan önceki hükümet bunalımlarını bir şekilde çözen Mustafa Kemal Paşa, bu kez bunalımı çözmek

⁸² Falih Rıfki Atay, Çankaya, İstanbul: Bates yay., 1984, s. 373.

⁸³ Atay, s. 373-374.

⁸⁴ Işıl Çakan, Türk Parlamento Tarihinde II.Meclis, İstanbul: Çağdaş yay., 1999, s. 155.

⁸⁵ Atay, .374.

için uğraşmadığı gibi, bunalımın sürmesine de katkıda bulunmuştur.⁸⁶ Çünkü Mustafa Kemal, uygulamak için sırasını beklediği tasarının uygulama zamanının geldiğine inanmıştır.⁸⁷ Tasarı cumhuriyetin ilanını içermektedir.

Cumhuriyetin ilanı, Teşkilat-ı Esasiye Kanununda yapılan bir değişiklik sonucu gerçekleşmiştir. Söz konusu değişikliğin adı, “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun” dur. Bunun anlamı, varolan fiili durumun açıklığa kavuşturulmasıdır.⁸⁸ Nitekim bu konu görüşülürken yapılan tartışmalarda, bu duruma dikkat çekilmiş ve zaten şimdiye kadar fiilen cumhuriyetin varolduğu, şimdi ise adının konulduğu kimi milletvekilleri ifade edilmiştir. Bu milletvekilleri, cumhuriyetin daha önceden fiilen kurulduğunu söylerken, kuşkusuz 1920’den sonraki durumu kastediyorlardı. Yasanın cumhuriyeti yoktan varetmediğini söylememesi, Türkiye’de cumhuriyetin, yaygın kanaatin aksine bir gecede ilan edilmediğinin, kısa sayılmayacak bir sürecin sonucu olduğunun en açık kanıtıdır.

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılan değişiklikle, birinci maddede, Türkiye Devletinin hükümet şeklinin cumhuriyet olduğu belirtilmiş; Aynı madde 1924 Anayasasında Türkiye Devletinin bir cumhuriyet olduğu biçiminde değiştirilerek, cumhuriyet, hükümet şeklinden, devlet şekline dönüştürülmüştür.

VII. SONUÇ

Türkiye’ye cumhuriyet fikri Tanzimat Dönemi ile birlikte girmiştir. Taraftarı az da olsa cumhuriyet idaresi hakkında fikir sahibi olan bir elit kesim ortaya çıkmıştır. Aksi bir durumun olması zaten düşünülemezdi. Çünkü Tanzimat Dönemi’nden itibaren Osmanlı Devleti ve aydınları Avrupa’yı daha yakından izler hale gelmiştir. Aslında Osmanlı hiçbir zaman batıdan kopuk olmamış, Avrupa’daki gelişmelerin sürekli farkında olmuşlardır. Tanzimat Dönemi’nden sonra ise Avrupa ile olan ilişkiler daha da yoğunlaşmıştır.

Cumhuriyet fikriyle Osmanlı aydını çok önceden tanışmış olmasına karşın, cumhuriyet idaresini hiçbir zaman Osmanlı’ya uygun bir idare olarak düşünmemişlerdir. Padişaha ve Halifeye bağlı olan Yeni Osmanlılardan böyle bir davranış beklemek zaten imkansızdı. Buna rağmen, gerek Namık Kemal’de gerekse Ali Süavi’de gördüğümüz, halkın egemenlik hakkını İslam’daki biat

⁸⁶ Tanör, Kurtuluş Kuruluş, s.179.

⁸⁷ Söylev, Cilt II, s.583.

⁸⁸ Tanör, Kurtuluş Kuruluş, s.179-180

gereği Osmanlı hanedanına devrettiği şeklindeki anlayış, Yeni Osmanlıların cumhuriyete ve hanedana bakış açısını da çok iyi göstermektedir.

İlginçtir, Meşrutiyet yıllarında cumhuriyet fikri pek tartışılmamıştır. Hatta denilebilir ki, Meşrutiyet dönemlerinin gerek yöneticileri, gerekse aydınları, cumhuriyet fikrine çok uzak durmuşlardır. Bunda kuşkusuz Meşrutiyet yanlılarının cumhuriyetçi olmamasının payı çok büyüktür. Ama özgürlük ortamında fikir akımlarının daha fazla tartışılması beklenirken, tersi bir durum olmuş, cumhuriyet fikri ise çoğu kez olumsuz bir anlamda ele alınmıştır. Oysa Meşrutiyet ilanı için mücadele veren Jön Türklerin yayın organlarında cumhuriyet fikri, tıpkı Yeni Osmanlılar'da olduğu gibi işlenmiştir. Hatta Dr.Abdullah Cevdet, Osmanlı Hanedanını ve bu hanedanın meşruiyetini dahi sorgulamaya başlamıştı. Ama İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in iadesini sağlamasından sonra, bu konuda herhangi bir tartışmaya artık rastlanmamaktadır. Bunun bir nedeni, belki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasal koşullar olsa da, önemli bir başka nedeni de, Osmanlı aydınının temel sorusunun "nasıl bir devlet" olmayıp, "bu devlet nasıl kurtulur" olmasıdır. Sorun ortaya bu şekilde konulunca, ilkeler yerini pragmatik davranışlara bırakmaktadır.

Milli Mücadele, Türkiye'de tam bir dönüm noktasıdır. Milli Mücadele boyunca ortaya çıkan gelişmeler, merkezi iktidarın olaylar karşısındaki tutumu, Anadolu hareketinin İstanbul'dan bağımsızlaşması ve iktidar olması ve egemenlik anlayışındaki radikal değişim, yani egemenliğin millete ait olduğunun kabulü, Türkiye'de cumhuriyete giden yolları döşemiştir. Milli Mücadele, belki cumhuriyet konusunda fikri tartışmaların yapıldığı bir dönem olmamıştır. Ama, cumhuriyetin fiilen kurulduğu dönem olmuştur. Milli Mücadele'den sonra, fiilen kurulan cumhuriyetin resmen ilanına sıra gelmiştir ki, bunun ilk adımı saltanatın kaldırılması biçiminde olmuş, ardından da cumhuriyet ilan edilmiştir. Dolayısıyla, cumhuriyetin fikri tohumları Tanzimat'la birlikte atılmış, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler tarafından işlenmiş, Milli Mücadele yıllarında fiilen kurulmuş, 29 Ekim 1923'te de Yeni Türkiye'nin rejimi olarak benimsenmiştir.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Şeref. Tarih Söyleşileri (Müsahebe-i Tarihiye), Sadeleştiren: Mübeccel Nami Duru, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1980.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.III, Ankara: TTK yay., 1954.
- Atay, Falih Rıfki. Çankaya, İstanbul: Bateş yay., 1984.
- Ateş, Toktamuş. Cumhuriyet ve Laiklik, İstanbul: Sarmal yay., 1994.
- Aydemir, Şevket Süreyya. Tek Adam, Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi yay., 1985.
- Berkes, Niyazi. Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: Doğu-Batı yay., 1978.
- "Cumhuriyet: Alkışla Olmaz", Cogito, Yıl:1998, Sayı:15.
- Çakan, Işıl. Türk Parlamento Tarihinde II.Meclis, İstanbul: Çağdaş yay., 1999.
- Demirel, Ahmet. Birinci Meclis'te Muhalefet, 2.b., İstanbul: İletişim yay., 1995.
- Duru, Kazım Nami, Pedagoji Önünde Gazi, İstanbul: Maarif Vekaleti yay., Devlet Matbaaları, 1928.
- Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, Türkçesi: Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs yay., 1999.
- Hanioglu, Şükrü. "Siyasal Temsil Olayının Osmanlı İmparatorluğundaki Yeri", Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, s.246-251.
- İnalçık, Halil. "Şer'i'at ve Kanun, Din ve Devlet", Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet, İstanbul: Eren yay., 2000, s. 37-46.
- Jaeschke, Gotthard. Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Çev. Cemal Köprülü, Ankara: TTK yay., 1991.
- Kalaycıoğlu, Ersin- Sarıbay, Ali Yaşar. "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim", Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, s. 3-22.
- Kansu, Mazhar Müfit. Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Cilt I, Ankara:TTK yay., 1988.
- Karabekir, Kazım. İstiklal Harbimiz, Cilt 2, İstanbul: Emre yay., 1993.
- Karpat, Kemal. Türk Demokrasi Tarihi, İstanbul: Afa yay., 1996.
- Kuyaş, Ahmet. "Neden Cumhuriyet", Cogito, Yıl:1998, Sayı:15, s. 114-118.
- Lewis, Bernard. Modern Türkiye'nin Doğuşu, 3.b., Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK yay., 1988.
- Mardin, Şerif. Jön Türklerin Siyasal Fikirleri, 9.b., İstanbul: İletişim yay., 2002.
- Ongunsu, A.H. "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", Tanzimat I, İstanbul: MEB yay., 1999, s. 1-12.
- Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 15.b., İstanbul: İletişim yay., 2003.
- Özel, Sabahattin. "Atatürk ve Cumhuriyet", Cumhuriyetimizin 81.Yılına Armağan, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi AİT Araştırma ve Uygulama Merkezi yay., Aralık 2004. s.9-15.

- Sayar, Ahmed Güner. Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul: Der yay., 1986.
- Sungu, İhsan. "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat 2, s.777-857.
- Söylev (Nutuk), Cilt I-II, Ankara: TDK yay., 1978.
- Şimşir, Bilal N. İngiliz Belgelerinde Atatürk, Cilt 1, Ankara: TTK yay., 1992.
- Tanör, Bülent. , Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 4.b., İstanbul: Afa yay., 1996.
- _____. Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920), İstanbul: YKY., 1998.
- _____. Kurtuluş Kuruluş, 3.b., İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü yay., 2000.
- Tunaya, Tarık Zafer. "Hakimiyet-i Siyasiye ve Milli Egemenlik: Türkiye'de Siyasal Rejimin Meşruluğunun Dayandığı Temeller", Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, s.165-176.
- Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, Der. Kalaycıoğlu, Ersin- Sarıbay, Ali Yaşar. İstanbul: Alfa yay., 2000.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", Belleten, Cilt XX, Sayı 77 (Ocak 1956), s.103-174.
- Ülken, Hilmi Ziya. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 3.b., İstanbul: Ülken yay., 1992.

ÖZET

Türkiye’de cumhuriyetin bir oldubittiyle ilan edildiği görüşü, yaygın bir yanlışın ürünüdür. Her ne kadar cumhuriyet, hükümet kurmada karşılaşılan güçlüğü ortadan kaldırmak amacıyla ilan edildiyse de bu, cumhuriyetin ilanına sadece bir vesiledir. Çünkü, cumhuriyet fikri sanıldığı gibi Türkiye’ye çok yabancı bir fikir değildir. Tanzimat Dönemi’nden itibaren başlayan Türkiye’nin modernleşme serüveninde, cumhuriyet fikri de zaman zaman tartışılmıştır. Önce Yeni Osmanlılar, ardından Jön Türkler cumhuriyet konusunda görüşlerini açıklamışlardır. Milli Mücadele yılları ise, egemenliğin millete ait olması dolayısıyla, cumhuriyetin fiilen kurulduğu dönemdir. Yine aynı yıllarda Anadolu’nun çeşitli yerlerinde cumhuriyetler kurulması, halkın da cumhuriyet konusunda tamamen bilgisiz olmadığını göstermektedir. 29 Ekim 1923 günü ilan edilen cumhuriyetin arkasında, Tanzimat’tan beri süregelen ve Milli Mücadele ile fiilileşen bu birikim bulunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Cumhuriyet, Cumhuriyetçilik, Tanzimat, Yeni Osmanlılar, Meşrutiyet.

BRINGING INTO EXISTENCE THE IDEA OF REPUBLIC IN TURKEY

ABSTRACT

The common view about the declaration of Turkish Republic with a fait accompli is because of a wrong but customary belief. Although the Republic was established to overcome the difficulty met in forming the government, that was just the pretext as the idea of Republic was not unfamiliar as believed by many. From time to time the concept of Republic had been discussed in the adventure of Turkish modernization. First the New Ottomans then Young Turks had announced their views on the subject of Republic. As the sovereignty belonged to the nation, the years of the Turkish National Struggle for Independence formed the period in which the Republic was actually established. The fact that some republics were established in various areas in Anatolia proves that the public was not completely unaware of the Republic. In the background of the declaration of the Republic on October 29, 1923 lies the accumulation (experience) that had lasted from “Tanzimat” till that time and was put into practice through the Turkish National Struggle for Independence.

Keywords: *Republic, Republicanism, Tanzimat, New Ottomans, Constitutional Monarchy.*